

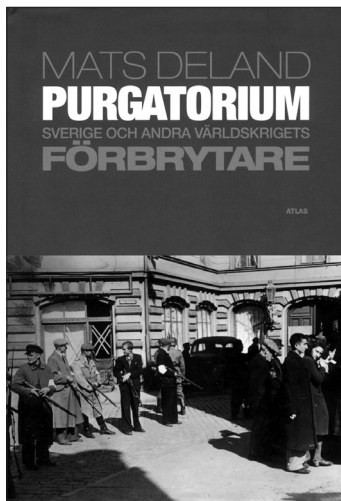
Deland M. Purgatorium. Sverige och Andra världskrigets förbrytare. – Stockholm: Atlas, 2010. – 564 lpp. (Dēlands M. Purgatorijs. Zviedrija un Otrā pasaules kara noziedznieki)

2010. gada pavasarī iznāca Zviedrijas vēsturnieka Matsa Dēlanda mono-grāfija ar nosaukumu “Purgatorijs”, kuras apakšvirsraksts latviski būtu tulkojams – “Zviedrija un Otrā pasaules kara noziedznieki”. Autors Latvijā nav gluži svešs. Viņš piedalījies Latvijas Vēsturnieku komisijas konferencē Rīgā 2003. gada jūnijā, un viņa konferencē nolasītais referāts par kara noziedznieku uzņemšanu Zviedrijā publicēts Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 11. sējumā.

Grāmata rakstīta Zviedrijas pētniecības projekta “Zviedrija un nacisms” ietvaros kā sava veida “politiski motivēts pētniecības uzdevums”, lai reaģētu uz ārzemju pārmetumiem, ka Zviedrija pietiekami neno-darbojoties ar savas pagātnes izvērtēšanu. Autors šim darbam varējis izmantot dažādu arhīvu materiālus gan ārpus Zviedrijas, gan arī pašā Zviedrijā. Īpaši jāatzīmē, ka viņam bijis ļauts izvērtēt Zviedrijas Drošības policijas līdz šim nepieejamos dokumentus, kas aptver laiku līdz 1948. gadam. Tomēr pieeja Zviedrijas armijas izlūkošanas un armijas radiotelegrāfijas nodaļu dokumentiem viņam tika liegta.

Autore grāmatā vēlējies vislabākajās “nacistisko kara noziedznieku mednieku” darba tradīcijās atainot kara noziedznieku nonākšanu Zviedrijā un Zviedrijas valsts institūciju rīcību šo (aizdomās turēto) kara noziedznieku vainas izmeklēšanā. Autors jautājumu skatījis gan no juridiskām pozīcijām, gan no policijas noziegumu izmeklēšanas prakses, gan no politiskās un diplomātiskas darbības pieredzes, gan arī no vēsturnieka skatpunkta, lai katras aizdomās turētās personas vainu varētu lasītājam parādīt cik pilnīgi vien iespējams, lai tam beigās pašam būtu dotas iespējas spriest par katru grāmatā aprakstīto gadījumu/lietu, respektīvi, par kara noziegumu aizdomās turēto personu (20.–21. lpp.). Autors labi apzinās, ka ar materiāliem, kurus savāc vēsturnieki, vēl nepietiek, lai uzsāktu tiesas prāvu. Tomēr, pēc Dēlanda domām, Zviedrijas tieslietu sistēmai būtu bijis vajadzīgs šīs kara noziegumos aizdomās turētās personas saukt tiesas priekšā vai arī nodot tiesāšanai Rietumvācijai. Tādā gadījumā šī recenzējamā grāmata būtu bijusi lieka (24. lpp.).

Grāmatas apakšvirsrakstā ir runa par “Otrā pasaules kara noziedzniekiem”, bet tās saturā gluži tā nav. Tā būtībā ir grāmata par Zviedrijas apiešanos ar aizdomās turētiem kara noziedzniekiem, kurā kā paraugi un

vienīgie piemēri figurē personas, kas mukušas no Latvijas uz Zviedriju, respektīvi, latvieši. Zviedrijā aizdomās par kara noziegumiem turētās personas nāca no Vācijas, Somijas, Norvēģijas, Dānijas, Igaunijas, Latvijas u.c. zemēm, bet, kāpēc autors par piemēriem izvēlas tieši latviešus kā kopumu, to viņš nepamato. Piemēram, pēc Dēlanda datiem, Zviedrijā atradās kādi 300 aizdomās turētie igauņi, bet starp latviešiem tādi bija tikai 80 (148. lpp.). Zinātniskā darbā šāds grupas izvēles pamatojums būtu bijis nepieciešams. (Vai tas darīts tāpēc, ka arhīvos vairāk materiālu par latviešiem, vai šie materiāli ir ilustratīvāki, vai tas arī notiek tā iemesla dēļ, ka par viņiem pasaulē kļīst slava kā par “labākajiem žīdu šāvējiem”?)

Vadoties no pētījumam izvirzītajiem specifiskajiem uzdevumiem, grāmatas saturs sadalīts divās daļās. Pirmajā daļā (41.–150. lpp.) autors apraksta karalaika notikumus Latvijā, viņa identificēto kara noziedznieku nonākšanu Zviedrijā un šo personu “noziegumu” izmeklēšanu no zviedru puses. Otrajā daļā (155.–416. lpp.) autors tuvāk izklāsta Zviedrijas politiku aizdomās turēto kara noziedznieku jautājumā, analizējot Zviedrijas tieslietu sistēmu, sākot ar pirmskara gadiem līdz šodienai. Tā kā, pēc recenzenta novērtējuma, grāmatas pirmā daļa Latvijas vēstures kontekstā liekas interesantāka, tad par tās otro daļu recenzents šeit izteiksies īsi.

Zviedrija kā neitrāla valsts jau 1942. gadā tika konfrontēta ar sabiedroto prasībām – savā valstī nedot patvērumu ne vāciešiem, ne arī viņu sabiedrotajiem. 1944. gada vasarā Zviedrijas valdība šīm prasībām piekāpās, kaut sabiedrotie arī nekad skaidri nebija definējuši, kā būtu saprotami vārdi “*war crimes*” un “*major war criminals*”. Zviedrijas lēmumu pamatā bija starptautisko tiesību speciālista (vēlāk ārlietu ministra) Estēna Undēna un Tieslietu departamenta ekspertīzes. Tomēr, pirms izraidīšana notiktu, Zviedrijas valdība vēlētos redzēt pierādījumus par apsūdzēto personu vainu un sava veida garantijas, ka šīs personas tiesās saskaņā ar atzītām tiesību normām. Zviedrijas valdība arī pati izlemšot, vai tā atzīšot iesniegtos pierādījumus par pietiekamiem. Zviedrija pati nerīkošot kara noziedznieku tribunālus. Zviedrijai būtu jāveido tāda politika, lai izvairītos no jebkādiem izdošanas gadījumiem, un valdībai būtu jādod vislielākā brīvība, lai tā varētu rīkoties saskaņā ar nosprausto politiku (205.–216. lpp.).

Visumā bija jāraugās, lai personas, uz kurām krīt aizdomas par kara noziegumiem vai kolaborāciju, vispār Zviedrijā neielaiestu. Bet, ja tomēr tā notiek, tad raudzīties uz to, lai šīs personas cik ātri vien iespējams atkāptu Zviedriju. Tādi gadījumi ar aizdomās turamām personām bija, bet vairumā tās no Zviedrijas izbrauca vai nu pašas, vai ar zviedru vai kāda ārzemju slepenā dienesta atbalstu.

Bija arī gadījumi, kad citas valstis no Zviedrijas pieprasīja aizdomās turēto personu izdošanu. Zviedrija personas ir izdevusi galvenokārt tikai savām ziemeļu kaimiņvalstīm un tieši pēc kara: Somijai 6 personas (317. lpp.), bet Dānijai un Norvēģijai pa 5 personām (341. lpp.). Ārpus ziemeļvalstu robežām izdots tikai viens vācietis – 1958. gadā Rietumvācijai (16. un 308. lpp.).

1948. gadā Padomju Savienība Zviedrijai iesniedza izdodamo personu sarakstu ar 556 vārdiem, to starpā bija arī vairāk nekā 100 baltiešu. Tā kā padomju valdība pie zviedriem ar atkārtotām prasībām nevērsās, sarakstā uzrādīto personu lietu izmeklēšana netika tālāk virzīta (359.–368. lpp.).

Līdz 60. gadu vidum kara noziedznieku jautājumā Zviedrijā bija “miers”. Satraukums radās sakarā ar diskusiju Vācijā par noilguma atcelšanu kara noziegumiem. Zviedrijā noilgums par slepkavībām bija un palika 25 gadi, un šīm diskusijām uz Zviedrijas nostāju slepkavību noilguma jautājumā iespaids nebija. Par jaunu noilguma jautājuma pārskatīšanu Zviedrijā iestājās Vizontāla centrs 1986. gadā, presē izvirzot apsūdzības pret 12 baltiešiem par līdzdalību kara noziegumos (391.–395. lpp.). Arī valdībai šai jautājumā bija jāizsaka savs viedoklis. Valdības komisija savā ziņojumā apsūdzēto personu pagātnes izmeklēšanu noraidīja, to pamatojot ar Zviedrijā pastāvošo noziegumu noilguma likumu. Kopš šī laika apsūdzības pret baltiešiem par kara noziegumiem regulāri parādījās Zviedrijas presē. Parasti “autors” šīm kampaņām bija Efraims Zurofs no Jeruzalemes Vizontāla centra.

Pēdējo plašo ievēribu aizdomās turēto latviešu (baltiešu) kara noziedznieku jautājums ieguva 2000. gada sākumā ar starptautisko holokausta konferenci Stokholmā. Gan pirms konferences, gan konferences laikā, gan pēc tās masu medijos tika izvirzīts jautājums par “baltiešu kara noziedzniekiem”, ka Zviedrijā viņiem esot drošs patvērums un ka būtu pats pēdējais laiks, lai Zviedrijas valdība atceltu noilgumu par kara noziegumiem, kas pastrādāti Otrā pasaules kara laikā, un Zviedrija varētu tiesāt pēdējos vēl dzīvos baltiešu kara noziedzniekus. Taču arī sociāldemokrātu vadītā valdība noraidīja šo prasību, paskaidrojot, ka tas runātu pretī Zviedrijas juridiskajiem principiem (397. lpp.).

Tomēr pēc 2000. gada Zviedrijā ir mainījusies nostāja noilguma jautājumā un parlamentā (Riksdagā) tiek strādāts pie likumprojekta, kas atceltu noilgumu par slepkavību. Kopš 1992. gada, kad Zviedrija mainīja savas neitralitātes politikas nostādnes, pamazām sākās Otrā pasaules kara notikumu pārvērtēšana un jauna Zviedrijas pozīcijas noteikšana šai karā (411. un 415. lpp.).

Dēlānds grāmatā sniedz patiesi plašu un detalizētu skatu uz Zviedrijas rīcību aizdomās turēto kara noziedznieku jautājuma risināšanā. Tomēr tekstā trūkst dziļāka skaidrojuma par Zviedrijas valdības rīcības motīviem. Nepietiek ar konstatējumiem, ka Zviedrija nevēlējās jautājumu risināt, tai tas bija vienaldzīgs utt. Lasītāji daudz lielāku izpratni par Zviedrijas politiku un ieredņu rīcību gūtu, ja aizdomās turēto kara noziedznieku jautājumu autors būtu mēģinājis skaidrot un interpretēt Zviedrijas neitralitātes politikas rāmjos, kas bija spēkā līdz 1992. gadam. Ja Zviedrijas politikā skatu novēršam no šīs neitralitātes doktrīnas, tad mūsu izpratnei par Zviedrijas politiku daudz kas paiet garām, paliek īsti neizprasts.

Pirmajā grāmatas daļā vairāk nekā 100 lapaspusēs (41.–150. lpp.) Dēlānds apraksta karalaika notikumus Latvijā, atsevišķas policijas organizācijas struktūras (policijas bataljoni, latviešu kartotēka, Arāja grupa, latviešu kārtības policija u.c.), aizdomās turēto personu nonākšanu

Zviedrijā un zviedru iestāžu rīcību attiecībā uz aizdomās par kara noziegumiem turētajiem latviešiem. Norādes par šo nodaļu (426.–465. lpp.) savukārt aptver 40 ar sīkiem burtiem piedrukātas lapaspuses, kas teksta ziņā varētu būt tikpat daudz kā pirmajā daļā. Lai varētu sekot un sa-prast tekstu, nepārtraukti “jālēkā” starp tekstus un norādēm, kas lasīšanu aprūtina.

Grāmatas pirmās daļas beigās (148. lpp.) Dēlands atzīmē, ka, pēc viņa domām, Zviedrijai būtu bijis tuvāk jāizmeklē 80 latviešu pagātne par viņu iespējamu līdzdalību kara noziegumos. Toties citur grāmatā, ieskaitot apakšvirsrakstu, autors parasti runā par “kara noziedzniekiem”, tikai retās vietās par “aizdomās turētiem kara noziedzniekiem”. Ja pieturas pie šādas terminoloģijas – kara noziedznieki –, tad lasītājs varēja vismaz sagaidīt, ka grāmatas ievadā autors šo jēdzienu tuvāk definētu un paskaidrotu, kādiem kritērijiem, viņaprāt, jābūt izpildītiem, lai kādu cilvēku apzīmētu par kara noziedznieku. Ar to vien nepietiek, ka autors 22. vērē 420. lpp. norāda, ka ar vārdu “kara noziedznieks” ir domāta tāda persona, kura izdarījusi pārkāpumus tādās starptautiskajās tiesībās un zinātniskajā literatūrā pazīstamajās noziegumu kategorijās kā agresija, kara noziegumi, noziegumi pret cilvēci un genocīds. Šādi vispārīgi norādījumi neko nedod. Autoram savā kara noziedznieka definīcijā būtu skaidri jānorāda, kā viņš identificē pārkāpumus, lai kādu personu sauktu par kara noziedznieku. Nevajag aizmirst, ka Dēlanda kara noziedznieku “vajāšana” notiek ar publicētas literatūras un arhīvos glabātu izmeklēšanas un pratināšanas protokolu palīdzību.

Pirmā daļa sākas ar aprakstu par Operatīvās grupas A (*Einsatzgruppe A*) ienākšanu Latvijā un varasdarbiem pret ebrejiem Liepājā, Jelgavā, Daugavpilī, Ventspilī un Rīgā, ko vācieši veica ar latviešu aktīvu piedalīšanos. Šiem šausmu aprakstiem seko nodaļa par latviešu policijas bataljoniem, kas ārpus Latvijas piedalījušies asiņainās akcijās gan pret ebrejiem, gan arī pret civiliedzīvotājiem, it sevišķi Baltkrievijā.

Šim “asiņainajām” nodaļām seko nodaļa ar nosaukumu “Kolaboratori”. Kāpēc šāda nodaļa ievietota grāmatā, recenzentam nav īsti skaidrs. Tajā aprakstītas un uzskaitītas dažādas latviešu organizācijas un personas: Latviešu Organizāciju centrs (LOC), Aleksandrs Plensners, Viktors Deglavs un vācu Abvērs, Pērkonkrusts un Gustavs Celmiņš, Oskars Dankers un Zemes pašpārvalde, Alfrēds Valdmanis (un autonomijas jautājums), Latvijas Centrālā padome (LCP), kurelieši, Latvijas sūtņi Londonā un Vašingtonā Kārlis Zariņš un Alfrēds Bilmanis, Latvijas sūtnis Stokholmā Voldemārs Salnais, Rūdolfs Bangerskis un “*Waffen-SS*”. Stipri jāšaubās, ka visas šeit minētās organizācijas un personas saistīja “kolaborācija” ar Vāciju.

Šīs trīs nodaļas galvenokārt balstās uz sekundārliteratūru, kurā par Latviju ne vienmēr viss precīzi pateikts. Tās ir kļūdas, par kurām Dēlands varēja arī nezināt, un tāpēc tās te neuzskaitīšu. Drīzāk pārmetumus pelnījis grāmatas pirmās daļas “recenzents” Matīss Kotts (568. lpp.), kurš būtu varējis šo to palabot vai vismaz izskaust rakstības kļūdas, kā, piemēram, Alberts Bilmanis (66. lpp.) [jābūt Alfrēds Bilmanis].

Nākamās nodaļas līdz pirmās daļas beigām recenzentam no Latvijas vēstures viedokļa liekas visinteresantākās, jo šajā daļā autors izmanto arhīvu materiālus, daļu pat pētniecībā agrāk nepieejamu. Izlasot šīs nodaļas, tomēr sevišķi daudz jauna būtiska neatklājas, vismaz pētniekiem, kas pārzina kara beigu posma vēsturi gan par Latviju, gan arī Zviedriju. Jaunais ir Zviedrijas iestāžu un Drošības policijas skats uz "latviešu lietām".

Kad baltiešu bēgļi 1943. gadā sāka ierasties Zviedrijā, komunistu presē rakstīja, ka šie bēgļi sastāvēt no trim grupām – "kvislingiem, fašistiem un pretpadomju elementiem", bet 1944. gadā nāca klāt vēl ceturta nevēlamā baltiešu bēgļu kategorija – "kara noziedznieki un masu slepkavas". Sakarā ar sabiedrībā sacelto troksni Zviedrijas valdībai cits nekas neatlika kā izmeklēt visu zemē iebraukušo baltiešu pagātni. Tā starp 1944. gada oktobri un 1945. gada janvāri katram baltietim bija divas reizes jāstājas izmeklētāju priekšā (320. lpp.). Bez tam izveidoja parlamentāro izmeklēšanas komisiju (Sandlera komisija), kurai bija jāizmeklē Zviedrijā nevēlamu personu iebraukšana. Katrs komisijai varēja uzrādīt aizdomās turamas personas. Beigās komisija pat sastādīja slepenu izmeklēšanas lietu par baltiešiem Zviedrijā. 1944. gadā Zviedrijā arī izveidoja speciālu Ārzemnieku departamentu, kurā sāka uzkrāties informācija par iebraucējiem. Visbeidzot, daudz latviešu lietu nonāca Zviedrijas Drošības policijas rokās, vai nu pašai veicot personu izsekošanu un nopratināšanu, vai arī to darot uz valdības rīkojumu vai atsevišķu personu/organizāciju sūdzību pamata.

Sos materiālus Dēlands ir centīgi izmantojis. Tomēr vēsturei tie nedod tik daudz, cik varēja cerēt. Tā, piemēram, laivu akciju jautājumā neko vairāk arī neuzzinām, ko jau nezinātu no Sandlera komisijas materiāliem. Klāt vienīgi nāk "klačas" un apsūdzības, respektīvi, uzzinām, ko viens teicis par otru. Tāpat par latviešu savstarpējiem strīdiem, kurus latvieši bieži mēģināja kārtot ar Drošības policijas starpniecību (apsūdzības pret Palīdzības komiteju un atsevišķiem pārvedējiem, aizdomas par atsevišķu personu darbību padomju labā u.c.). Vairākos gadījumos Dēlands varbūt gudrāk rīkotos, ja būtu mēģinājis "konsultēties" ar Zviedrijas latviešu trimdas materiāliem vai arī vienā gadījumā ieskatīties Latvijas Valsts Drošības komitejas krimināllietās, lai nebūtu lieki jāspekulē par atsevišķu cilvēku rīcību, tās motīviem (piemēram, Zelmas Šepšelovicas lieta – vai viņa strādāja vai nestrādāja padomju labā). Šo pieeju – izmantot arī Latvijas un latviešu materiālus – Dēlands ir ignorējis.

Neskatoties uz visu to, no šīm pēckara izmeklēšanām Zviedrijā Dēlands pēc saviem ieskatiem ir atlasījis ap 80 latviešu lietu, kuras, viņaprāt, būtu pelnījušas tuvāku izmeklēšanu. 60. gados vēl klāt nākusi pulkveža Kārļa Lobes lieta, kuru Dēlands uzskata par vislabāk pierādīto (126.–142. lpp.).

Lobes jautājums Zviedrijā arī tika skatīts tiesā, kad viņš 1971. gada sākumā komunistu (kreiso) laikrakstu "*Ny Dag*" bija iesūdzējis tiesā par neslavas celšanu. Process izvērtās par preses brīvā vārda prāvu ar žūriju, kurā arī iesaistīja ekspertus un dažāda veida liecības.

Lobe šo prāvu 1972. gadā zaudēja, bija spiests maksāt tiesas izdevumus un samierināties, ka avīzes redaktors viņu arī turpmāk drīkst saukt par “masu slepkavu”. Tā kā tiesā izspriestie jautājumi par Lobes darbību (noziedzumiem) 1941.–1943. gadā pēc Zviedrijas likuma bija noilguši, nebija nekādu iespēju Lobes lietu virzīt tālāk uz krimināltiesu.

Dēlanda grāmata ir materiāliem bagāta, bet ir grūti lasāma, jo lasītājam jālūkā starp tekstu un ļoti garām norādēm grāmatas beigās. Grāmatai trūkst saīsinājumu rādītāja, kas papildus apgrūtina orientēšanos tekstā. (Ne visi saīsinājumi, kad tie pirmo reizi parādās tekstā, tiek arī atšifrēti.) Tāpat grāmatai trūkst literatūras rādītāja. Vienīgi pievienots personu rādītājs.

Dēlands ir centies atsegt Zviedrijas valsts nolaidību aizdomās turēto kara noziedznieku vajāšanā, viņu lietu tuvākā izmeklēšanā un iespējamā saukšanā tiesas priekšā. Pats autors arhīvu materiālos un citās liecībās atklājis 80 latviešu lietas, kuras, pēc viņa domām, Zviedrijā bijis jāvirza tālāk uz padziļinātu izmeklēšanu un tiesāšanu. Mēs tikai uzzinām vienas daļas aizdomās turēto personu vārdu, jo otras daļas vārdus autors sakarā ar Zviedrijas noteikumiem par slepenu dokumentu izmeklēšanu nav drīkstējis atklāt. Cik veiksmīga varējusi būt šo 80 personu tiesāšana, par to pēc grāmatā aprakstītajiem gadījumiem lasītājiem jāspriež pašiem. (Kā rāda Rietumvācijas pieredze, no apsūdzības celšanas pret kādu personu līdz personas notiesāšanai nonāk tikai kādos 6% gadījumos. Vai Zviedrijā tas būtu citādi?)

Vai Zviedrijas rīcība bijusi pareiza vai nepareiza, vai morāli attaisnojama vai nosodāma, aizdomās turētās personas nesaucot tiesas priekšā, tas grāmatā tuvāk neatklājas. Vienīgi konstatējama zināma autora nožēla, ka aizdomās turētie latviešu kara noziedznieki “nepelnīti izmukuši” no pelnītā soda, respektīvi, ka Zviedrija šo izvairīšanos no soda tieši vai netieši veicinājusi. Noziegums palicis nesodīts.

Kārlis Kangeris